

Kielletty kupoli, avattu alttari – Venäläisyyden häivyttäminen Suomen ortodoksisesta kirkkoarkkitehtuurista 1918–1939

Hanna Kemppi

LEKTIO

”Silmiinpistävimpiä muukalaisuuksia” ja yksi ortodoksisen kirkon ”pahimpia kompastuskiviä suomalaisen kansallistunnon mailla” Karjalassa on kirkkojen vieras ulkoasu, venäläisyys.

”Sipulikupoli on venäläisissä kirkoissa melkein aina turmeltunut, laajentunut alaosaan liian leveäksi – varmaan syvästi itämaalainen piirre –, jonka vaikutus käy sitäkin epäedullisemmaksi, milloin se on maalattu räikeän viheriäksi.” Tällaiset kupolit viittaavat ”vielä kaukaisempiin itämaisiin lähteisiin, todella suoraan tataarilaisiin, islamilaisiin.”

Näin kirjoitti suistamolainen kirjailija ja runoilija Iivo Härkönen toimittamassaan *Toukomies*-lehdessä vuonna 1925. Samana vuonna hän, suomalaismiesten ortodoksien kirkolliskokousedustajana, teki

aloitteen siitä, että Suomen ortodoksinen kirkko, josta tuolloin käytettiin nimitystä Suomen kreikkalais-katolinen kirkkokunta, ryhtyisi karsimaan ulkoisesta olemuksestaan ja erityisesti kirkkoarkkitehtuuristaan venäläisinä pidettyjä piirteitä. Näin hänen mielestään päästäisiin eroon turmeltuneista muodoista, jotka edustivat hänen mukaansa myöhempiä lainoja ja kerrostumia. Venäjän vuosisatainen ortodoksinen traditio sai siis joko edustaa rappeutuneisuutta tai toimia vain välittäjänä romantisoitua Bysanttiin ja ortodoksian alkulähteille. Aikalaiskeskustelussa tähän yhdistyi voimakas siivoamisen ja puhdistamisen tematiikka. Venäläisinä nähdyt piirteet rumensivat maiseman. Vieraiksi määriteltyjen vaikutteiden poispyyhkimisen jälkeen saataisiin esiin puhdas karjalaisuus tai puhdas suomalaisuus, kaunis ja terve ydin.

Tarkoituksena oli yhtäältä tehdä näkyväksi jo toteutettua kirkkopolitiikkaa, kuten kirkkokunnan hallinnon suomalaistamista ja kirkollisen ajanlaskun uudistusta.

Toisaalta kirkkokuntaa ohjattiin rakentamaan kirkko-taitteen ja maisemassa erottuvien pyhäkköjen avulla itsestään ulospäin oikeanlainen.

Käsittelen väitöskirjassani sitä, kuinka Suomen ortodoksisen kirkkoarkkitehtuurin muotokieltä muokattiin kohti suomalaisena pidettyä, kansallista asua sotienvälisenä aikana eli vuodesta 1918 vuoteen 1939. Selvitän tutkimuksessani tämän kansallistamisilmiön sisältöä. Olen nähnyt sen kahtia jakautuvana ilmiönä, jonka painopisteiden väliin punoutuu monisäikeinen merkitysverkosto.

Yhtäältä tutkin, millaisia toimenpiteitä kohdistettiin olemassa olleisiin kirkkoihin. Nimittäin sisällissodan viime vaiheissa Suomen senaatti teki päätöksen ottaa Suomen valtion haltuun Venäjän valtion omistamat kiinteistöt irtaimistoihin. Tässä oli kysymys hyvin laajasta ja vaihtelevasta omaisuudesta, jonka joukossa oli myös vähintään 80 ortodoksista kirkkoa tai kappelia. Kaiken niin kutsutun sotasaaliin joukossa ne



olivat kuitenkin hyvin pieni osuus. Useimmat takavarikoidut kirkot olivat venäläisiä sotilaskirkkoja, mutta joukossa takavarikoitiin myös eräiden seurakuntien ja yksityishenkilöiden omaisuutta. Ortodoksisten seurakuntakirkkojen osalta takavarikko peruutettiin yleisesti ottaen hyvin nopeasti, mutta sotilaskirkot jäivät Suomen valtiolle. Tämän vuoksi ne myös muutettiin toiseen käyttöön, esimerkiksi luterilaisiksi sotilaskirkoiksi, mutta myös muihin uusiin käyttötarkoituksiin. Takavarikoiduista rakennuksista tuli kansallista omaisuutta suomalaiselle käyttäjäkunnalle. Niiden ulkonäköä saatettiin muuttaa radikaalisti. Tällöin myös maisema ja kaupunkikuva muuttuivat merkittävästi. Venäläisinä pidettyjä piirteitä vähennettiin tai poistettiin, jolloin voidaan ajatella, että koko se näkymä, johon rakennus oli vaikuttanut ja jonka osana se oli ollut, muuttui suomalaiskansallisempaan suuntaan. Sekä takavarikko että myös myöhempi kirkkorakennusten ulkonäön muokaus esimerkiksi korjaustöiden yhteydessä olivat merkkejä siitä, että kaupunkikuvassa ja maisemassa oli ollut läsnä jotakin sinne kuulumattomaksi koettua, ”vääränlaista” ja ”vierasta”.

Toiseksi tutkin, millaisia olivat uusien kirkkojen ja kappeliin suunnitelmat ja toteutukset. Vaikka Härkösen sanallistama kansallistamishjelma oli sängen yksityiskohtainen, oli se samalla melko abstrakti. Se ei esimerkiksi määritellyt täsmällisesti sitä, mihin vedettäisiin raja eli mihin työ ei ulottuisi. Kaiken kaikkiaan

sotienvälisenä aikana rakennettiin vain vähän kokonaan uutta ortodoksista pyhäkkökantaa, yhteensä 18 pyhäkköä, joista kirkkoja oli vain viisi. Loput olivat vaatimattomia kyläkappeleita. Toteutuksia hallitsee klassistinen ilme, jossa ei aina ole havaittavissa kovin ilmeisiä viitteitä ortodoksiseen kirkkorakennukseen.

En ole lähtenyt tutkimaan tätä aihetta pelkästään selvittääkseni ortodoksisten kirkkojen ja rukoushuoneiden rakennushistoriaan luettavia seikkoja, vaan minua on kiinnostanut pohtia temaattisia ilmiötason kysymyksiä, pyrkien ymmärrykseen ja kulttuurihistorialliseen tutkimusotteeseen. Tutkimukseni punaisena lankana ovat historian ja kulttuurin jatkumot ja katkokset sekä suomalaisuuden, karjalaisuuden ja venäläisyyden välillä tehtyjen yksinkertaistavien rajankäyntien avaaminen.

Keskeisiä toimijoita tutkimuksessani ovat Suomen valtio, sotasaaiviranomaiset, muinaismuistohallinnon ja kirkon museoviranomaiset sekä kirkkokunnan suomalaismielinen hallinto ja sen alaisuudessa toiminut niin kutsuttu kansallistuttamiskomitea. Viimemainittu perustettiin vuoden 1925 kirkolliskokouksessa suunnittelemaan käytännössä niitä kirkkotaiteen uudistuksia, joita yhtäältä Suomen valtio edellytti, ja toisaalta joita kohti kirkkokunnan suomalaismieliset piirit pyrkivät. Komitea tilasi uusia kirkkoja ja rukoushuoneita varten joukon piirustuksia arkkitehti Veikko Kyanderilta, joka on jäänyt melko tuntemattomaksi arkkitehtinimeksi.

Vaikka valtaväestö ei itsenäisyyden ajan alussa eikä välttämättä vielä myöhemminkään yksimielisesti suhtautunut karjalaisiin samanarvoisina suomalaisina, oli sinänsä heterogeeninen karjalaisuus kuitenkin se voimavara, jonka avulla ortodoksinen kirkko saattoi olla jonkinlainen hyväksytyt osa suomalaisuutta. Osoitan tutkimuksessani, että silti suomalaismielisten ortodoksien tai karjalaisten kirkon jäsenten keskuudessa ei oltu yksimielisesti kirkkotaiteen uudistusten takana. Suomalaistamistoimien kohteena ollut ortodoksinen kulttuuri oli moniääninen ja heterogeeninen. Vähemmistöuskonnon sisällä oli oma, merkittävä venäläinen vähemmistönsä, joka sekään ei muodostanut kulttuuritaustaltaan täysin yhtenäistä ryhmää. Kansallistamisessa tehtiinkin rajankäyntejä suomalaisten ja venäläisten välillä kirkkopoliittisten jakojen mukaan eikä välttämättä etnisten jakojen mukaan.

Tutkimukseni lähti liikkeelle siitä, että kiinnitin huomiota asiakirjalähteistä ilmenevään, vuoden 1930 kirkolliskokouksessa esiin nousseeseen kritiikkiin ja hämmennykseen, joka koski uudistussuunnitelmia, ja nähtävästi myös arkkitehti Kyanderin laatimia piirustuksia. Hämmennyksen ja vastareaktioiden täsmällisestä syystä oli kuitenkin vaikea saada käsitystä asiakirjalähteiden tai kirjallisuuden pohjalta. Siellä täällä kirjallisuudessa esiintyneet kuvat 1930-luvulla rakennetuista, useimmiten vaatimattomista ja yleisilmeeltään eklektisen klassisoivista rukoushuo-



neista eivät vielä avanneet ymmärrystä siihen, miksi kirkolliskokouksessa reagoitiin niin vahvasti. Tämä herätti uteliaisuuteni ja halun tietää, mikä oli kirkkoarkkitehtuurisuunnitelmien visuaalinen sisältö, sekä halun ymmärtää, mistä tässä keskusteltiin.

Itse piirustuksia ei kuitenkaan tuntunut löytyvän mistään, eikä aiempi tutkimus ole tuntenut niitä. Mielestäni niiden tuntemattomaksi jääminen esti muodostamasta tyydyttävää näkemystä kokonaisuudesta. Tutkimukseni avaimiksi nousikin pyrkimys saada selvää siitä, mitä piirustuksille oli tapahtunut. Suomen Karjalan alueen arkistojen sodanaikaisia kohtaloita tuntien on ollut luonnollista olettaa niiden mahdollisesti tuhoutuneen. Arkistoissa ei ole säilynyt edes kopioita, tai sitten niitä ei ole osattu yhdistää tähän asiaan. Alkuperäiset piirustukset ovat kaiken aikaa olleet kuitenkin arkkitehdin jäämistössä. Silti niiden löytyminen ei ollut yksinkertaista, sillä perikunnallekin ne olivat tuntemattomia. Veikko Kyanderin ehkä 1950-luvulla paketoima, tähän asti avaamattoman ollut piirustuskäärö löytyi vasta perinpohjaisten etsintöjen jälkeen eräästä puuarkusta, jossa se oli muusta hänen piirustusaineistostaan erillään. Tämä löytö on mielestäni merkittävä selventäessään Veikko Kyanderin osuutta ja asemaa suomalaisortodoksisen kirkkoarkkitehtuurimuotokielen kehittäjänä.

Koska olen tutkimuksessani pyrkinyt tavoittamaan kokonaisuymmärrystä, ja koska perustan tutkimukseni

alkuperäisiin, niin suomen- kuin venäjänkielisiin aikalaislähteisiin, olen samalla muotoillut itselleni laajan työnsaran arkistoaineistojen detaljiviidakon parissa. Tutkimusotteeni on edellyttänyt eri tilanteiden ja hankkeiden seuraamista kronologisina kertomuksina asiakirja asiakirjalta, jotta voisin nostaa esiin taustalla vaikuttaneet henkilöt, instuutiot ja viranomaiset motiiveineen.

Viimeistään tässä kohdassa tutkija törmää siihen, että aineellinen kulttuuriperintö on muuttunut paljolti aineettomaksi. Tutkimuksen kannalta merkittävä ongelma on, ettei rakennusten inventointiin perustuva arkkitehtuuritutkimus ole enää mahdollista. Tutkimukseeni sisältyvistä rakennuksista valtaosa on hävinnyt, joko purkamisten tai talvi- ja jatkosodan seurauksena. Toisaalta myös osa arkistoaineistosta on kokenut samansuuntaisen kohtalon, tuhoutumisen, vaurioitumisen ja fragmentoitumisen. Kuitenkin ymmärsin tutkimukseni kuluessa, että aineisto antaa paljon enemmän tietoa kuin ehkä on osattu ajatella. Kysymyksessä ei ole kadonneen kulttuuriperinnön tutkiminen kadonneista lähteistä! Näköalat eivät ole näin pessimistiset. Olen tutkimuksessani pyrkinyt kekseliäisyyteen löytääkseni täydentäviä aineistoja eri arkistoista.

Rakennuksia, joita ei enää ole, on edelleen mahdollista tutkia, ja niiden kautta voidaan lähestyä kiinnostavia kysymyksiä siitä, mitä Suomen ortodok-

sinen kirkkoarkkitehtuuri kokonaisuutena katsoen on, millaiseksi se on haluttu rakentaa ja mitä siitä on kenties haluttu unohtaa. Tutkimukseni tuskin edes nostaa esiin läheskään kaikkea sitä materiaalia, joka olisi olemassa, jos esimerkiksi lähdeittäisiin tekemään systemaattisesti tutkimusta yksittäisten kirkkojen ja kappeliin rakennushistoriasta tai kirkkoesinekysymyksistä. Ehkä arkistoihin olisi vielä kerättävissä yksityishenkilöiltä toistaiseksi tuntemattomaksi jäänyttä kuva-aineistoa.

Rakennusinventointimahdollisuuden puuttuminen on kuitenkin tarkoittanut, että arkistoaineistoa, kuvia, lehtikirjoituksia ja aikalaiskirjallisuutta on luettava tarkoin, vertaillen ja ristiinlukien. Erityisen vaikeaksi on osoittautunut pyhäkköjen interiöörien havainnoiminen, sillä kun valokuva-aineistoa on kirkoista ja kappeleista yleisesti ottaen niukasti, interiöörivalokuvia ei ole ollut löydettävissä läheskään kaikista pyhäköistä. Tämä ei tarkoita, etteikö niitä lopulta ehkä olisi, mutta tämän tutkimuksen yhteydessä käytetyistä kymmenistä arkistoista niitä ei ole ollut löydettävissä.

Osoitan tutkimuksessani, että uusi ortodoksinen muotokieli nojasi suomalaisen aikalaisarkkitehtuurin eklektismin. Mallia haettiin pitkälti luterilaisesta aikalaisarkkitehtuurista. Kirkkotaiteen kansallisen linjan muotoilijoilla ja kannattajilla näyttäisi olleen reflektioimaton ja epäkriittinen oletus kaiken muun Suomen arkkitehtuurin ikään kuin säröttömästä kansallisuusluonteesta.



Aikalaisajattelulle ominaiseen tapaan lähdettiin historia-käsityksestä, jossa näyttää olleen ääneenlausumattoman oletuksena, että 1800-luvulla tehty luterilainen arkkitehtuuri olisi yksiviivaisesti ja yksiselitteisesti ”suomalaiskansallista”, vaikka sen vaikutteet tulevat hyvinkin sekalaisesta ja monipuolisesta taustasta.

Toisaalta uudet kirkot ja kappelit sisustettiin venäläistä alkuperää oleilla esineillä, jolloin rakennuksesta muodostui ikään kuin kulissi. Voidaan ajatella, että pinnaltaan kansallinen piilotti näin katseilta epäkansallisen. Voitiin ainakin kuvitella, että sitä, mikä ei ole näkyvässä, ei enää ole.

Venäjän vuosisataiseen ortodoksiaan kulttuurisesti syvästi kiinnittynyt väki koki esimerkiksi kirkollisen kalenterin muutoksen 1920-luvun alussa skismaattisena, sekä takavarikoitujen kirkkojen ulkoasun rajutkin muutokset tai kirkkojen purkamiset halventavina ja käsittämättöminä. Heille oli erityisen hämmäntävää, että suomalaiskansalliset, kristillis-isänmaalliset toimet muistuttivat käytännössä sitä, mitä kirkkoille tehtiin samaan aikaan Neuvostoliitossa ateistisista lähtökohdista. Huolimatta siitä, että suomalaiskansallisella muotokielellä oli valta-asema uutta rakennettaessa, osoitan tutkimuksessani myös yksittäisiä sellaisia esimerkkejä, joissa on jatkettu venäläistä arkkitehtuuritraditiota ja pidetty yhteyttä Venäjältä emigroituneisiin taiteilijapiireihin Euroopassa. Nämä esimerkit olen tulkinut suomalaiskansallista arkkitehtuurimuotokiel-

tä vastustaneeksi puheeksi.

Vastutus ja kritiikki ei kuitenkaan tullut yksinomaan venäläistaustaisilta ortodokseilta. Osoitan, että aikalaisnäkökulma ei ollut särötön, vaikka kirkkokunnan virallinen ääni pyrkiin korostamaan uusien pyhäkköjen avaruutta, valoa ja siisteyttä. Esimerkiksi kirjailija Olof Enckell toi kriittisiä näkökulmia esiin 1930-luvun lopun sinänsä isänmaallishenkisessä matkakuvauksessaan *Rajan vartio – Jalkamatkoja Raja-Karjalassa*. Raja-Karjalaa kierrellessään hän pysähtyi muun muassa Salmisissa ja asui Manssilan kylässä paikallisen karjalaismiehen luona, jota hän kutsui Salmisen ukoksi. Salmisen talosta oli vain muutamia satoja metrejä valtakunnan rajalle. Enckell kirjoitti, kuinka tämä ukko paheksui ”mitä ankarimmin nykyisen ortodoksisen kirkkopoliittikkamme yritystä muuttaa vanha karjalainen kansankirkkomme nykyaikaisemmaksi.” Enckell jatkoi: ”En voi suinkaan väittää ehdottomasti, että nämä valitusvirret eivät olisi olleet paikallaan.

Itse jouduin näkemään varsin kömpelöitä esimerkkejä tästä väärään suuntaan kehittyneestä pyrkimyksestä muuttaa kreikkalais-katolisen uskonnon muinaisia ilmaisumuotoja luterilaisemmiksi ja kansallisemmiksi.”

Varsinkin tutkimukseni alkuvaiheissa saatoin keskusteluissa kohdata ajatuksen, kannattaako materiaalisesti näin vaatimatonta rakennuskantaa, ”lautamök-kirukoushuoneita” tutkia, samoin kuin ajatuksen, että selville ei ole saatavissa juuri mitään, johtuen arkistoja

kohdanneista tuhoista. Itse rakennustoiminnan määrä ja laatu ei kuitenkaan vielä kerro kaikkea siitä murroksesta, joka sotienvälisenä aikana mielestäni tapahtui. Merkittävänä en tätä uutta kirkkoarkkitehtuuria pidäkään, jos merkityksellä halutaan viitata loistokkuuteen tai arkkitehtien suurnimiin. Olennaisimmat merkitykset ovat mielestäni abstraktimmalla tasolla.

Sotienvälisen ajan kirkkoarkkitehtuurin ilmiöiden tarkastelu avaa kiinnostavan näkökulman esimerkiksi siihen, millä tavalla kulttuuriperintöä on arvotettu ja arvotetaan. Kuka tekee valintoja? Kuka legitimoii, millä perusteilla jokin osa kulttuuriperinnöstä nähdään arvokkaana, tai mikä edustaa ei-toivottua? Mikä nähdään muistamisen arvoiseksi ja mikä pyritään tietoisesti unohtamaan? Olen tutkimuksessani pyrkinyt kiinnittämään huomiota siihen, kuinka tärkeä merkitys niin hävinneellä kuin tietoisesti poisvalitulla, ei-toivotuna nähdyllä kulttuuriperinnöllä on.

Tutkimukseni muodostui pitkäksi ja vaikeaksikin matkaksi. Väitöskirjatyössä varmasti tavanomaisten hankaluuksien lisäksi valitsemani aiheeseen sisältyi oma raskautensa, sodat, kulttuuriperinnön tuhot ja näkökulmien poliittinen kiihkeys. Koin kuitenkin aiheestani puhumisen nykyajassa tärkeäksi ja yhä ajankohtaisemmaksi niin, että matkaa ei ole ollut syytä jättää kesken.

En tutkimustyötä aloittaessani täysin ymmärtänyt, kuinka pitkäksi aikaa tulin samalla ikään kuin valin-



neeksi seurani, kirjalliset keskustelukumppanit, joille en voi sanoa itse mitään, mutta joiden jälkeenjääneiden papereiden kautta vähitellen vuosien kuluessa syntyy illuusio siitä kuin tuntisin heidät. Erilaisten asiakirjojen ja aikalaiskirjoittelun ohella etenkin henkilökohtaisemmat tekstit, kuten kirjeet, voivat avata jotakin tutkimuksen toimijoiden maailmasta ja persoonasta. En ole tähdännyt biografiseen tai psykologiseen tutkimusotteeseen. Tiedostan hyvin sen, etten voi tuntea tutkimukseni toimijoita, vaikka seuraankin heidän keskustelujaan. Oikeaa kontaktia heihin ei ole. Vaikka on korostettava sitä, että tutkimukseni toimijoiden mielipiteissä ja näkemyksissä on monia sävyjä, ja ne ovat aikalaiskontekstissaan hyvin ymmärrettäviä, havahduin siihen, miten kirkkopoliittisten keskustelujen ajoittain kiivaat ja hyvin kansallismieliset sävyt alkoivat vähin erin tuntua yhä tutummilta, eivät enää vuosikymmenten takaisilta. Asiakirjoja lukiessani on ollut hätkähdyttävää huomata samankaltaisuutta nykyisten keskustelujen sävyihin, näkökulmiin, perusteluihin ja asenteisiin. Monikulttuurisuus ja kulttuurienvälisyys ovat teemoja, joista viestiminen on nykyhetkessä tullut sekä kansainvälisellä että kotimaisella tasolla yhä vaikeammaksi mutta samalla yhä tärkeämmäksi. Keille täällä on tilaa ihmisinä, ketkä hyväksytään suomalaisiksi, ja millä tavoin kulttuurinen erilaisuus ja moninaisuus saa esimerkiksi rakennusten muodossa tilaa kaupunkikuvassamme ja maisemassamme?

FT Hanna Kemppi väitteli taidehistorian oppiaineesta Helsingin yliopistosta 3.3.2017. Hänen tutkimustensa koskettelevat ortodoksista kirkkotaidetta ja kulttuurihistoriaa. Hänen pro gradu -työnsä käsitteli Karjalan kannaksen Kivennavalle 1895 perustetun Lintulan nunnaluostarin rakentamista vuoteen 1939 asti sekä sen miljööstä nousevia merkityksiä. Hän työskentelee apurahatutkijana ja sivutoimisena taidehistorian opettajana.

